

גיבורים טרגיים מודרניים: המאבק על המסגור התקשורת ברטוריקה של ראשי המדינה שהואשמו בעבירות פליליות

תיקי בלס ואורי מלכין

מהן אסטרטגיות השכנוע שנקטו ראשי ממשלה שהואשמו בפלילים בישראל כדי להשפיע על השיח הציבורי? בחנו את הרטוריקה של ראשי הממשלה בנקודות זמן קריטיות: הצהרתו של אהוד אולמרט ערב כניסתו לכלא מעשיהו ב־15 בפברואר 2016, ונאומו של בנימין נתניהו לאחר הודעתו של היועץ המשפטי לממשלה על הגשת כתב האישום נגדו ב־21 נובמבר 2019. מדובר בשני ראשי ממשלה שהואשמו בפלילים בעודם מכהנים. עובדה זו לא רק מעניקה להם מעמד של ראשי מדינה בעלי עוצמה והשפעה על סדר היום הציבורי והתקשורת, אלא מאפשרת גם לאפיין אותם כגיבורים טרגיים מודרניים. המטרה המרכזית של ההופעות התקשורתיות בנסיבות אלה הייתה להשפיע על דעת הקהל ולנסות להטותה לטובתם.

במאמר מוצג ניתוח של הרכיבים הרטוריים בשני נאומים מרכזיים שצולמו ושוודרו בשידור חי באמצעי התקשורת: (1) הצהרתו של ראש הממשלה לשעבר, אהוד אולמרט, לפני כניסתו לכלא מעשיהו ביום 15 בפברואר 2016. (2) נאומו של ראש הממשלה דאז, בנימין נתניהו, לאחר הודעתו של היועץ המשפטי לממשלה על הגשת כתב האישום נגדו ביום 21 נובמבר 2019 (כתב האישום עצמו הוגש בינואר 2020).¹

תכלית ההצהרות והנאומים התקשורתיים שנבחרו ונותחו הייתה להשפיע על סדר היום הציבורי והמסגור התקשורתי במקביל להליך המשפטי בבתי המשפט. בשני הנאומים תקפו המנהיגים את התקשורת, אף שנעזרו בה בניסיון לחזק את חפותם בשיח הציבורי. למרות קווי הדמיון, סגנונם של שני המנהיגים שונה זה מזה: אולמרט שמר בהצהרתו התקשורתית על ממלכתיות ואמונה במערכות המשפט והצדק, בעוד נתניהו העלה טענות על שחיתות וריקבון מערכות שלטון החוק ורדיפה על בסיס אישי ופוליטי. מצאנו כי בנאומו של נתניהו הושם דגש על רכיבי פתוס רטוריים, במטרה (כנראה) לעורר כעס והזדהות בקרב הצופים ולהניע אותם למחאה ולהתנגדות.

לשני המקרים משותפת העובדה שכתבי האישום הוגשו בעודם מכהנים בתפקידם. עובדה זו לא רק מעניקה להם מעמד של ראשי מדינות ('אנשי עלית') בעלי עוצמה רבה והשפעה על סדר היום הציבורי והתקשורת, אלא גם מאפיינת אותם כגיבורים טרגיים במונחיו של אריסטו (2003).

אהוד אולמרט. צילום: עמוס בן גרשום, לע"מ

אף ששני המקרים אירעו בעת המודרנית, אנו טוענים כי בהופעותיהם התקשורתיות של המנהיגים אפשר למצוא רכיבים רטוריים קלאסיים ששורשיהם בימי התמסדות הדמוקרטית ביוון העתיקה: אתוס, לוגוס ופתוס. אחת המטרות של ההופעות התקשורתיות בנסיבות אלה הייתה להשפיע על דעת הקהל ולנסות להטותה לטובתם. השערותנו הייתה שהטקסטים הללו יכללו נרטיבים כמו: "הנאשם כנרדף", "אכיפה בדרנית" ו"תרומתו הציבורית של הנאשם גוברת על ההאשמות". ניתוח הנאומים מאשר השערה זו.

בשני המקרים תקפו האישים את התקשורת, אך בה בעת השתמשו בה להטות (או לנסות להטות) את סדר היום התקשורתי לטובתם בניסיון לחזק את חפותם בשיח הציבורי. עם זאת יש הבדלים בין הנאומים. בעוד אהוד אולמרט שמר על ממלכתיות ואמון במערכות המשפט והצדק, הדגיש נתניהו טענות על שחיתות וריקבון מערכות שלטון החוק ורדיפה על בסיס אישי ופוליטי. כמו כן מצאנו כי נתניהו נתן בנאומו דגש רחב על רכיבי הפתוס הרטוריים, וכי מטרה מרכזית בנאומו הייתה לעורר רגשי כעס בקרב המאזינים ולהניע אותם למחאה ולהתנגדות.

מדובר במחקר שיטתי של נושא המצוי בשיח חברתי שבו מעורבים לא אחת שיח יצרי, רגשי ורווי בדעות קדומות. מחקר זה מציע התבוננות אחרת באמצעות כלים אמפיריים. מצאנו שאפשר להשתמש במאפיינים הרטוריים הקלאסיים באופן שמאפשר את הגדרתם של ראשי המדינה הנאשמים בפלילים כגיבורים טרגיים מודרניים.

בנימין נתניהו. צילום: קובי גרעון, לע"מ

סקירת ספרות

הגיבור הטרגי

על פי אריסטו, הגיבור הטרגי משתייך למעמד הגבוה. הוא אדם תקיף, כריזמטי, קיצוני בדעותיו, בעל גאווה, בלתי מתפשר ודבק במשימתו בעקשנות. הוא גם מהיר חימה ונחרץ בדיבורו ובמעשיו. הגיבור הטרגי מביא את אסונו על עצמו. הוא חוטא בחטא ההיבריס (יוהרה וגאווה) בשל סערת נפש (אריסטו, 2003). בטרגדיה היוונית משתתפות דמויות נעלות ונטולות קונפליקט פנימי בנוגע למעשים שהן רוצות לבצע. הגיבור הטרגי בטרגדיה היוונית יחזור בו ממעשהו המביש רק בשלב מאוחר מדי.

הטרגדיה בהגדרתה נעה תמיד מהצלחה לכישלון. כלומר, גיבור הטרגדיה חווה נפילה מפסגת האושר וההצלחה אל הכישלון ואל הפורענות. סיפורי המיתולוגיה היוונית רצופים בגיבורים טרגיים: אנשים מצליחים, נשואי פנים, כריזמטיים ובעלי השפעה, שיום אחד – בגלל מחדל, מעשה או יד הגורל – מפנה להם את המזל עורף.

אריסטו טען כי העלילה (מבנה המעשים) בטרגדיה אינה מתקדמת באופן ליניארי אלא נהפכת על פיה, משתנה לחלוטין בנקודה מסוימת (הקרויה היפוך או מפנה) ומסתיימת בסבל בלתי נמנע. העלילה על פי אריסטו כוללת שלבים מספר:

1. טעות גורלית – המרטיה (Hamartia)
2. מעשה נורא
3. היפוך – פריפטאה (Peripeteia)
4. היוודעות, הכרה – אנגנורייזיס (Anagnorisis)
5. סבל – פתוס (Pathos)

חוקרת הספרות דורותיא קרוק התבססה על ההגדרות של אריסטו, אך הציגה מבט אחר על הטרגדיה היוונית. היא הגדירה ארבעה שלבים בטרגדיה: המעשה המביש והלא מוסרי; הסבל והייסורים הבאים על הגיבור, שבתחילה אינו מודע למקור הסבל; הידיעה (ההארה) שגורמת לגיבור להבין את חומרת חטאו; והאישור מחדש: הסקת מסקנות והדגשת מוסכמות החברה. קרוק הדגישה כי הגיבור הטרגי הוא אדם נעלה, כריזמטי, שחוטא בחטא ההיבריסי ובכך מביא את אסונו על עצמו. לדבריה הוא לוחם נגד כוחות גדולים ממנו בצורה מעוררת כבוד, וגורלו המר נגזר ברגע שעשה את המעשה המביש (קרוק, 1972).

יוון היא מולדתה של הטרגדיה, ובה התפתחה גם תורת השכנוע. הראשונים שעסקו בתורת הנאום, הרטוריקה, היו פילוסופים יוונים.

הרטוריקה

הרטוריקה, לפי אריסטו, היא אומנות השכנוע – הכישרון לגלות את כל האמצעים האפשריים לשכנוע בכל נושא שהוא. אריסטו הבחין בדרכים שונות לשכנוע: אתוס, פתוס ולוגוס – בפנייה אל ההיגיון של השומעים, בפנייה אל הרגש ובאמצעות שימוש בלוגיקה (אריסטו, 2002).

הרטוריקה עונה על הצורך האנושי לשלוט ולהשפיע. היא עושה זאת באמצעות מסרים משותפים וכלי הבעה משכנעים. במילים אחרות, הרטוריקה מבצעת שימוש מניפולטיבי בסמלים, בערכים, באמונות ובמיתוסים במטרה שיופנמו בקרב פרטים וקהילות (שם). מנהיגים מעבירים בנאומיהם מסרים מילוליים לצד מסרים לא מילוליים, הנתמכים בשפת גוף תואמת (Grebelsky-Lichtman, 2010), במטרה להשיג את יעדי הרטוריקה. יוסי בר טען כי במהלך השנים גרם השימוש לרעה במיומנויות הרטוריקה להתדרדרותה ולתפיסתה כשם גנאי. הוא הזכיר דמגוגים שניסו להלהיב ולרגש את קהל מאזיניהם ולהביא אותם לעשייה ללא מחשבה מעמיקה בסיוע רכיבים טוריים. לדבריו, הדמגוג מנסה לטשטש את הבעיות על ידי שימוש בסמלים ובסיסמאות, ערפול משמעויות וגירוי רגשות שאינם בהכרח מבוססים על עובדות (בר, 2009).

רטוריקה של מנהיגים

בר מציין שני סוגי רטוריקה: רטוריקה ארגומנטטיבית ורטוריקה סימבולית (שם; ראו גם אצל גירץ, 1990; Burke, 1969). כמו כן הוא מבחין בין רטוריקה לדמגוגיה. לדבריו, "מטרת הדמגוגיה לפתות את הנמען לנהוג בניגוד לאינטרסים ולערכים שלו" (בר, 2009, עמ' 2). נדיר צור מסביר בספרו רטוריקה פוליטית שהפסיכולוגיה הפוליטית "תופסת את הרטוריקה של מנהיגים פוליטיים כתהליך המתחולל בראשם של המונהגים, ומושפע משורה של גורמים פסיכולוגיים כגון: האופן שבו תופסים המונהגים את מנהיגיהם, תביעותיהם מהמנהיגים, הערכתם בדבר יכולתם לספק את תביעותיהם, תהליכים של

שינוי עמדות אצל פרטים או קבוצות ותהליכים בעת קליטת מסרים טוריים והפנמתם" (צור, 2004, עמ' 15).

צור מחזק את הקביעה כי הרטוריקה עונה על הצורך האנושי לשלוט ולהשפיע וכי היא מתבססת על מסרים משותפים ועל כלי הבעה משכנעים, ובדומה לאריסטו מדגיש את השימוש במניפולציות, בסמלים, בערכים, באמונות ובמיתוסים להטמעת המסרים בקרב פרטים וקהילות. הוא מניח שהאדם הוא יצור חברתי וכי בני האדם חיים בצוותא. ניסיונם, תפיסותיהם והאינטרסים שלהם נקשרים אלה באלה במשא ומתן ובאמצעות השפעה, שכנוע וביקורת (שם, עמ' 67).

בעידנים המודרני והפוסט-מודרני הרטוריקה היא כלי מרכזי בתהליכים חברתיים. המשתמשים בה שואפים ליצור מציאות חדשה יותר מאשר לחשוף מציאות קיימת. היא משמשת להתאמת דעות מקובלות לעמדות פרטיות יותר מאשר לתהליכי שכנוע מורכבים, התובעים הוכחות ושלבי הפנמה שיטתיים.

צור טוען שהרטוריקה מניפולטיבית ומתעניינת פחות באמיתות של הדברים. "בהיותה אמנות היוצרת תמונות עולם אחדות לאותה מציאות, היא עשויה 'להעשיר', בכוחו של שכנוע, משאבים וסטנדרטים חברתיים, למרות שאלה אינם בנמצא, ובכך לגוון את הבסיסים להתארגנויות חברתיות" (שם, עמ' 68). הוא מזכיר את ההרסטיקה (אומנות המניפולציה הפוליטית) וטוען כי אומנות ההרסטיקה אינה מחייבת שכנוע או דין ודברים עם מתחרים, כדוגמת הרטוריקה, אינה מציגה טיעונים שקשה להפריכם או לסתור אותם ואינה מפעילה מבעים מרגשים ואסתטיים. אך אומני ההרסטיקה מנצלים נסיבות ומצבים חברתיים ופוליטיים מזדמנים כדי להשיג את מטרותיהם וכדי לגבור על מתחריהם או כדי לזכות בעוצמה.

רטוריקה אינה אומנות דיבור בלבד. היא מופעלת גם באמצעות תקשורת לא ורבולית כגון שפת גוף, הבעות פנים, קצב דיבור. זו רטוריקה קדם לשונית. גם תפאורה מגמתית המתלווה לנאום – פריטי לבוש, שימוש במפות, באיורים או בסרטונים, שינוי קצב הדיבור וההגשת מילים מסוימות – היא חלק אינטגרלי מהרטוריקה (שם).

הפילוסוף הבלגי חיים פרלמן ביקש אף הוא לשפר ולהוסיף למעמדה של הרטוריקה. לדבריו, רטוריקה היא פרדיגמת חשיבה רציונלית שמהותה פנייה לנמען כדי לשכנע בנימוקים ובהסברים. לפי פרלמן, כל מהלך טורי מחייב נקודת הסכמה בין הצדדים (meeting of the minds), שכן ללא הסכמה בסיסית איש אינו טורח לשכנע בנימוקים טוריים. מן הניסיון הרטורי לשכנע את הנמען אפשר ללמוד שהרטוריקה היא כלי רציונלי. אולם לוגיקה כשלעצמה אינה מספיקה לדיון רציונלי, שכן לדעת פרלמן היא צורה ולא תוכן. בתחומים רבים עשויה הלוגיקה להניב מסקנות תקפות אך שקריות (לדוגמה: כל העכברים הם מכרסמים, כל העכברים הם בני תמותה, לכן: כל בני התמותה הם מכרסמים). יתרה מכך, כיוון שאי אפשר לקודד מספרית ולהצריך תחומים רבים

(למשל דיונים ערכיים), אפשר לומר שלפי פרלמן הרטוריקה היא הכלי היחיד המאפשר את השגת האמת בתחומים רבים (פרלמן, 1984).

כדי שהרטוריקה תשמש כלי רציונלי למציאת האמת, נדרש פרלמן להגדיר מחדש את המושג "אמת". על פי ההגדרה המסורתית אמת היא טיעון בעל פן אחד בלבד (בעוד הטיעון ההפוך לו הוא שקר); והוא בוחר להמיר את המושג בתפיסת האמת הפלורליסטית. תפיסת אמת פלורליסטית רואה דעות שונות כחלק מאותו עולם, כעשויות להיפגש, ועל כן קוראת לדון בהן ולהתעמת עימן באמצעות העלאת נימוקים רציונליים ובשכנוע (שם). בהמשך לכך טען פרלמן כי עמדות מנוגדות עשויות להיות הגיוניות באותה מידה וכי יש לבחון באופן רציונלי את טיב הנימוקים שעליהם הן מתבססות כדי להכריע ביניהן. לפי תפיסת האמת היחסית, דעות שונות מצביעות על אמיתות שונות שאינן "נפגשות", ואין טעם בדיון רטורי בנוגע להן, שכן דיון כזה מביא לאחת משתי אפשרויות: או שתקבל את הדעה המנוגדת לדעתך או שלא. לעומת זאת תפיסת אמת פלורליסטית רואה דעות שונות כחלק מאותו עולם ועל כן קוראת לדון בהן ולהתעמת עימן באמצעות העלאת נימוקים רציונליים ושכנוע.

הרטוריקה מחייבת פנייה אל נמען כלשהו. הנמען עשוי להיות קהל פרטיקולרי או הקהל האוניברסלי – כלומר, כל בר דעת באשר הוא. פרלמן מצא שתפקידה של הרטוריקה חשוב בעיקר בהיותה כלי הכרחי להצלת הדיון האתי. לתפיסתו הדיון הערכי נמצא במשבר מאז תחילת המאה העשרים, עקב הזהות שהתגבשה בין מדע לרציונליות. הוא הזהיר מפני סובייקטיביות קיצונית – ספקנות ערכית הגורסת שאין אפשרות להעדיף תפיסת מוסר אחת על פני השנייה ולפיכך הכול מוסרי ואין טעם בדיון מוסרי. מנגד הזהיר מפני אבסולוטיזם – התבססות על אינטואיציה ודבקות באידיאלוגיות ללא צורך בנימוק. כלומר, הסתמכות על בעלי אינטואיציות בעיניים עצומות. לדבריו הרטוריקה החדשה מנסה להציג את הדיון המוסרי כדיון רציונלי חרף מוגבלותו בסיפוק תשובות אבסולוטיות. כך או כך, תורת הרטוריקה מתייחסת להקשרים שבהם המסר מהדהד או נכשל בכך, בקרב הנמענים (כהן-מסיקה, 2015), ובימינו אף אפשר לקבוע שככל שהרטוריקה קיצונית יותר כך סביר להניח כי היא תהדהד ותשפיע יותר על סדר היום הציבורי (וולפספלד, 2012, עמ' 110).

אתוס, לוגוס ופתוס

הפילוסופים היוונים ניתחו את הטקסטים הרטוריים בהתבסס על שלושה רכיבים מרכזיים: אתוס, לוגוס ופתוס (קרוזון, 1997). השימוש בשלושת הרכיבים נועד לשפר את יכולתו של הנואם לשכנע את קהל המאזינים.

אתוס (מיוונית: התנהגות, אופי) הוא מערכת של אמונות, סטנדרטים, ערכים ועקרונות מנחים המאפיינת קבוצה, אומה או תנועה רעיונית. האתוס מייצג את אמינותו של הדובר, את האתיקה. כדי לעניין את הקהל ולגרום למעורבותו בנושא מסוים, הדובר חייב להציג

עצמו כמי שאפשר לסמוך עליו, כבעל ניסיון רב בנושא. האתוס פונה, בדרך כלל, אל האינטליגנציה של הקהל, אל התפיסות, האמונות, המוסר והמידות הטובות. הוא שואב את כוחו, בין השאר, ממיתוסים.

לוגוס הוא שימוש בלוגיקה, בחשיבה, בראיות ובעובדות כדי לתמוך בוויכוח. הלוגוס פונה אל הרציונליות של דעת הקהל. אסטרטגיות לוגוס משמשות, לעיתים קרובות, לחיזוק ההשפעה שיש לפתוס על הקהל. הלוגוס מציע טיעון לוגי שמתבסס על חשיבה, ראיות, עדויות ועובדות, נתונים סטטיסטיים ואמיתות אוניברסליות.

פתוס (מיוונית: סבל או חוויה רגשית) הוא פנייה לרגשות ולאמונות עמוקות של הקהל כדי למשוך אותו לנושא. לעיתים קרובות גורם פתוס לקהלים לגלות עניין אישי במידע. מטרתו לשנות את דעתם של קהל המאזינים או הצופים באמצעות הצגת דברים רגשנית, במיוחד בפנייה לרגשות צער או רחמים, להטיות ולדעות קדומות של הקהל. לעיתים קרובות מדובר בניסיון לעורר תחושות אהדה, חמלה וצער אצל המאזינים (שם).

רטוריקה בתרבות

האנתרופולוג קליפורד גירץ (גירץ, 1990), חסיד הרטוריקה הסימבולית, טען כי התרבות היא מערכת סדורה של משמעות ושל סמלים שעל פיה מתנהלת האינטראקציה החברתית. התמקדות בממד הרטורי של נאומים קשורה גם לחקר הסמלים. גירץ הגדיר את האדם כ"הומו סימבוליקוס". סמלים באים לידי ביטוי בטקסים, בשירים, במילים נבחרות ובאובייקטים ומעניקים משמעות למצבים מורכבים. כן טען כי בחינת הרטוריקה הסימבולית (כולל התייחסות לשפה ולאסטרטגיות לשוניות, כגון מטפורות, אנלוגיות, מיתוסים, חזרות תחביריות ומילים נרדפות) מסייעת בניתוח התהליך ובבניית אסטרטגיות שכנוע. החוקר האמריקני קנת ברק, אף הוא מחסידי הרטוריקה הסימבולית, טען שרטוריקה מבנה מציאות, יוצרת הזדהות רגשית וסמלי מפתח ואלה מגבירים את הסולידריות ואת השיתוף בין אנשים ומאפשרים צבירת כוח. הסמלים מעצבים תמונה של מציאות חברתית מורכבת, וחשיבותם רבה בעיתות משבר. ברק הגדיר את האדם כחיה שמשתמשת או אינה משתמשת בסמלים (Burke, 1969, p. 491).

מאפייני הרטוריקה בעידן המודרני ורטוריקה של מנהיגים בישראל

לטענתו של צור מאמצע שנות השבעים נפוצה הטלרטוריקה, שמפעילה אמצעי שכנוע מרחוק בערוצי הטלוויזיה. לדבריו, "רטוריקה זו נוקטת, בין השאר, טכניקות מניפולטיביות, סמויות ברובן, כמו מבעים תת הכרתיים, דוגמת בימוי מגמתי או שתילת הבזקי תמונות טעונות במסרים במהלך סרט תמים למראה וכן דרכי פיתוי והבטחות לעתיד טוב יותר, לנחשפים לרטוריקה זו אשר ייענו למסריה" (צור, 2004, עמ' 66-67). צור מבחין בין תקשורת מילולית (שעיקרה טקסט) לתקשורת לא מילולית (הכוללת למשל תנועות גוף או הבעות פנים). כן הוא מבחין בין רטוריקה חוץ-לשונית המשמשת להעברת מסרים,

כגון צילום, פיסול וציור, לרטוריקה פארא-לשונית המלווה את השיח המילולי כחלק מפעולת הדיבור. למשל, תפאורה מגמתית מאחורי נואמים, פריטי לבוש, שימוש במפות ושינוי בקצב הדיבור.

בעשור האחרון התפתחה רטוריקה משולבת רב תחומית באמצעות האינטרנט: שילוב של כתב, תמונות, גרפיקה, קליפים או סרטונים, דיבור ואמצעים חוץ לשוניים וקדם לשוניים. צפירה גרבלסקי-ליכטמן, שבדקה, בין היתר, הופעות של הלימה ושל אי הלימה בין המסר המילולי לזה הלא מילולי (שפת גוף), טענה כי הופעת מנהיגים בטלוויזיה וברשתות חברתיות מדגישה את הכריזמה ואת הסגנון האישי שלהם ומסייעת בהבנייתם. לדבריה קיימים מקרים שבהם אפשר לזהות פערים בין המסר המילולי של המנהיגים לשפת הגוף שלהם. לטענתה, "אחד ההקשרים שנמצא מאופיין במצבי אי הלימה [...] דן במצבים של הונאה, הטעיה, הסתרת מידע ושקר. כמו כן נמצא שכאשר בני אדם משקרים הם בוחרים בקפידה את המילים שלהם אך רגשותיהם האמיתיים 'מודלפים' בצורה לא מילולית, בעיקר בטון הדיבור או בשפת גוף" (גרבלסקי-ליכטמן, 2012, עמ' 101-102). במחקר שערכה מצאה כי במקרים של חוסר התאמה בין המסרים המילוליים לשפת הגוף, נתפס הדובר בקרב הצופים כלא אמין דיו וכלא משכנע.

נדיר צור (2004) הבחין בכמה סוגים של רטוריקה: (1) רטוריקה אינפורמטיבית – מסירת מידע על אירועים בעבר או בהווה. (2) רטוריקה מגייסת – העברת מסרים במטרה לגייס תמיכה במדיניות עתידית יזומה. (3) רטוריקה אפולוגטית – העברת מסרים המתרצים או מסבירים כישלון מנהיגותי או מדיניות שגויה. (4) רטוריקה טקסית – רטוריקה שמטרתה לגבש את הציבור ולטפח בו ערכים וסמלים משותפים במטרה להשפיע על תהליכי הזדהות.

בסוף המאה העשרים פחתה השפעתו של המנגנון המפלגתי כגורם מתווך בין מנהיגים לציבור בישראל, דבר שהביא לפריחתה של התקשורת האלקטרונית ולשימוש בספינים ובגימיקים על ידי נבחרי ציבור (ראו וולפספלד, 2012).

הרטוריקה של המנהיגים שינתה פניה בישראל כמו גם במדינות דמוקרטיות נוספות. תהליכים פוליטיים החלו להיראות כמו מקבצים של תעמולה ושל השפעה. בהופעותיהם התקשורתיות והפומביות, טוען צור, ביקשו מנהיגים בישראל להבנות מציאות שאינה קיימת, לייפות מצבים וליצור משאבי טרנסקציה חדשים באוכלוסייה (צור, 2004, עמ' 238). צור ניתח את תוכנם של 202 נאומים שנשא בכנסת שישה ראשי ממשלה (דוד בן-גוריון, לוי אשכול, גולדה מאיר, יצחק רבין, מנחם בגין ויצחק שמיר) ומצא כי בעיתות שגרה נטו המנהיגים להפעיל רטוריקה אינפורמטיבית ורטוריקה מגייסת. לעומת זאת במצבי לחץ (בעיקר מלחמות) הם הרבו להפעיל רטוריקה מרדימה ואינפורמטיבית (שם). רחל לנדאו מצאה כי בנאומיהם של פוליטיקאים רבים בישראל, בהם ראשי הממשלה בגין, שמעון פרס ושמיר וחברי הכנסת והשרים אבא אבן ושולמית אלוני, בלט השימוש במילות איחוי לשוני כגון: "ו", "אבל" ו"אולם" (לנדאו, 1998). מחקרים אחרים עסקו

בניתוח רטוריקה של מועמדים לראשות הממשלה במערכות בחירות (גרץ, 1983; וימן ומרמור, 2001; ניר, 1998) וחלקם אף התמקדו באופן ספציפי בבנימין נתניהו, תוך כדי השוואת תכני נאומיו להיבטים רטוריים בנאומיהם של מנהיגים יהודים מהעבר שהשתייכו לזרם המרכזי בציונות, ככל הנראה מרצון להידמות ולאמץ את מאפייניהם הלאומיים והפטריטיים כאמצעי לגיוס ההמונים (בלום-קולקה וליבס, 1998; לביא, 2016; לשם, 2017; נאור, 2014; שושני, 2004).

מתודולוגיה

הרטוריקה של מנהיגים המואשמים בפלילים נועדה לנתב את המסגור התקשורתי, לצמצם את העבירות המיוחסות להם בעיני הקהל ולהשפיע על סדר היום. היא מסייעת לשכנע ולכן עשויה להכיל טיעונים משפטיים. כחנו באילו אמצעים רטוריים השתמשו המנהיגים להוכחת חפותם בסיוע כלי מחקר איכותני: חקר הטקסט והשיח (רטוריקה) וניתוח תוכן קטגוריאלי תמטי. כלי המחקר התבססו על שיטת התיאוריה המעוגנת בשדה. **חקר הטקסט והשיח:** במטרה לגלות מה עומד מאחורי נאומי המנהיגים שהוגשו נגדם כתבי אישום פלילי, בחרנו לנתח את נאומי הנבחרים על פי אפיונים רטוריים קלאסיים כפי שהוזכרו בפרק סקירת הספרות: אתוס, לוגוס ופתוס.

ניתוח תוכן קטגוריאלי תמטי: ניתוח נוסף בחן את הטקסט לפי ניתוח תמטי, שניסה לאתר חזרתיות של נרטיבים או של מילים בטקסט. בין היתר נבחן השימוש של הנואמים באסטרטגיות רטוריות מוכרות, כגון שאלות רטוריות, אנלוגיות, חזרה והדהוד של מילים ושל ביטויים, השהיות בנאום, מילים טעונות שמשובצות בנאום בתדירות גבוהה, והצגה מופרזת ומוגזמת של טיעונים במטרה להגחיק אותם.

אנו סבורים כי ניתוח הנאומים על בסיס שני כלי המחקר מייצר מודל התורם להבנה מעמיקה וטובה יותר של נאומים שנושאים מנהיגים המואשמים בפלילים ומאפשר הבנה עמוקה יותר של תופעה חברתית זו. הסתייעות בכלים אמפיריים סייעה בניתוק הנאום מהקשריו.

מקרי הבוחן

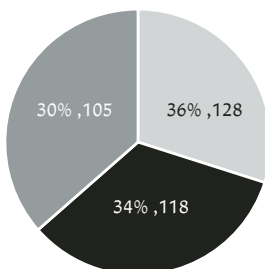
במחקרנו נבחרו:

1. הצהרתו של אהוד אולמרט ערב כניסתו לבית הכלא בגין העבירה הפלילית שבה הורשע (2015). מקרה זה נבחר מפני שאולמרט לא נשא נאום ולא קיים מסיבת עיתונאים מיד לאחר הגשת כתב האישום כנגדו.
2. נאומו של ראש הממשלה בנימין נתניהו לאחר הודעת היועץ המשפטי לממשלה על הגשת כתב אישום נגדו (2019).

ממצאים

נאום אולמרט – אתוס, לוגוס ופתוס

נאום אולמרט כלל 351 מילים. קידוד הטקסט לפי אתוס, לוגוס ופתוס בעזרת שני מקודדים, גילה חלוקה מאוזנת יחסית בין שלושת הרכיבים הרטוריים, כאשר הרכיב הדומיננטי ביותר היה הלוגוס (פנייה להגיון של המאזינים).

■ לוגוס ■ אתוס ■ פאתוס

נאום אולמרט

להלן דוגמאות לרכיבי האתוס בנאומו של אהוד אולמרט: "בהיותי ראש ממשלה הופקדה בידיי האחריות העליונה לשמירת ביטחונם של אזרחי ישראל". "עמדה לי זכות גדולה לשרת את הציבור כחבר כנסת, כשר, כראש עיריית ירושלים וכראש ממשלת ישראל" (ההדגשות שלנו).

נראה שאולמרט התייחס לתפקיד ראש הממשלה כתפקיד בעל אחריות עליונה ואף הודה לנמענים על שבחרו בו. הוא הגדיר את פעילותו כראש עיר ובהמשך כראש ממשלה כפעילות של שליח ציבור שנפלה בחלקו הזכות לפעול למען האזרחים ולמען התושבים. לצד תיאור התארים והתפקידים שבהם שימש, מובלטת גם אסופת המילים "הופקדה בידיי האחריות", "עמדה לי הזכות" ו"זכיתי לשרת".

להלן דוגמאות לרכיבי הלוגוס בנאומו של אולמרט: "בשעה זו חשוב לי פעם נוספת לומר, כפי שאמרתי בבית המשפט ומחוצה לו, שאני כופר מכול וכול באישומי השוחד שיוחסו לי". "במהלך פעילותי הענפה עשיתי גם טעויות, למרות שלדעתי הן לא היו בעלות אופי פלילי". "אני מבקש באותה נשימה להעלות את האפשרות שכרור השלג המשפטי בענייני הלך ותפח משלל סיבות נוספות שאינן משפטיות בלבד". נראה שאולמרט ניסה בדבריו להביא לפני הציבור טיעונים משפטיים לוגיים ולהציג את טענותיו בבית המשפט כעובדות. כן ניסה לרמוז שהוא נרדף ושהשיקולים שהובילו להרשעתו אינם ענייניים.

להלן דוגמאות לרכיבי הפתוס בנאומו של אולמרט: "אתם ודאי משערים בנפשכם עד כמה השינוי הזה כואב ומוזר עבורי, עבור משפחתי ועבור יקיריי ואוהדיי". "בלב כבד

מאוד אני מקבל על עצמי את גזר הדין. אין אדם העומד מעל החוק". "החיים מזמנים לי היום מבחן לא פשוט ואני הולך לקראתו בעצב גדול. אבל האהבה, התמיכה וההזדהות שאני זוכה להן בימים אלה מחזקות אותי לקראת הבאות".

בניגוד לשימוש ברכיבי האתוס בנאומו, בדוגמאות אלה עשה אולמרט שימוש במילים שמטרתן ליצור הזדהות ואמפטיה עם מצבו האישי כאדם. ייתכן שהדבר נובע מכך שבשלב שבו נישא הנאום לא היה משקל רב למעמדו הציבורי כראש ממשלה. הגיוני לשער שהוא ניסה בדבריו לעורר רגש ולהעביר את העובדות לשיפוט מחדש של הציבור.

נאום אולמרט – ביטויים חוזרים

ביטויים חוזרים	מילים לדוגמה	כמות פעמים בנאום
שימוש בלשון יחיד גוף ראשון	אני, אותי, עליי	36
התייחסות לציבור ולדעת הקהל	ציבור, דעת הקהל	8
התייחסות לגזר הדין	השורש אס"ר/סה"ר (סוהר, מאסר) 6 ומקביליו: כלא, סורג ובריה	6
תיאור הליכים משפטיים	אישום, גזר דין, חקירות	5

אולמרט השתמש במובהק בביטויים המקובלים מתחום הענישה הפלילית: סוהר, מאסר, סורג ובריה. גם את ההליכים המשפטיים הזכיר בטרמינולוגיה רשמית: חקירות, אישום, גזר דין. בולט במיוחד השימוש שעשה בגוף ראשון יחיד (אני, אותי, עליי) – הדבר נועד לכמה מטרות: הדגשת תפקידו הרם (חיזוק רכיבי האתוס), שיכנוע בטיעונו המשפטיים (חיזוק רכיבי הלוגוס) יצירת אמפטיה, רגש והזדהות עם מצבו (חיזור רכיבי הפתוס).

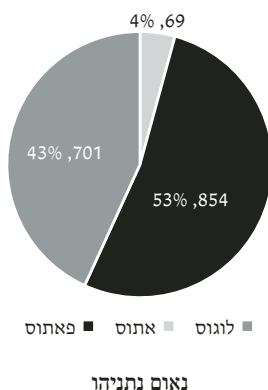
נאום אולמרט – סמלים ודימויים

דימויים	סורג ובריה, כדור השלג המשפטי, כשתשקוט הסערה, מבחן לא פשוט
סמלי שלטון וממשל	חבר כנסת, שר, ראש עיריית ירושלים, ראש ממשלת ישראל, הדמוקרטיה הישראלית
מילים אוטופיות	שלום, שמחה ורווחה

מניתוח הסמלים והדימויים שאולמרט בחר לנאומו ניכר הפער שבין מעמדו הגבוה בעבר, המתבטא בשימוש בסמלי שלטון וממשל ובמילים אוטופיות, ובין מעמדו העיתידי הנחות כאסיר, שאותו תיאר באמצעות דימויים מעולם שלטון החוק.

נאום נתניהו – אתוס, לוגוס ופתוס

נאום נתניהו כלל 1,624 מילים. קידוד הטקסט לפי אתוס, לוגוס ופתוס בידי שני מקודדים גילה מתן מקום נרחב לרכיבי הפתוס (53%) והלוגוס (43%).

להלן דוגמאות לרכיבי האתוס בנאומו של בנימין נתניהו: "אני נותן את החיים שלי למען המדינה שלנו. אני נלחמתי בשבילה, נפצעתי בשבילה, נאבק בשבילה בשנים האחרונות, גם בזירות הבין-לאומיות וגם כאן כדי להפוך אותנו לכח עולמי, ממש כך". "במדינה שלנו, שנלחמתי בשבילה, שנפצעתי בשבילה, שנאבקתי בשבילה, שהובלתי אותה להישגים חסרי תקדים וששמתי אותה יחד איתכם במקום כל כך מכובד על מפת האומות". "אני אמשׁיך להוביל את המדינה לפי החוק, בדיוק כפי שכתוב, אמשׁיך להוביל את המדינה באחריות, במסירות, תוך דאגה לכיטחון ולעמיד של כולנו ולמען המדינה שלנו".

בניגוד לנאומו של אהוד אולמרט, שם מובא תיאור התפקידים שמילא (בהדגשת היותו ראש ממשלה), אצל נתניהו אין תיאור ישיר של משרותיו הציבוריות, אלא תיאור כללי של תפקידו כאיש ציבור שמנהיג את הממשלה, מוביל את מדיניות הפנים של המדינה ומנסה להשפיע ולקדם גם את מדיניות החוץ של מדינת ישראל. אף שהתייחסנו לדוגמאות הנ"ל כרכיבי אתוס בנאומו של נתניהו, יש בהן גם מאפייני פתוס שנועדו לעודד רגש לאומי, ליצור הזדהות, פטריוטיזם וגאווה לאומית בקרב המאזינים. השימוש המתוחכם בפתוס המתחזה לאתוס מאפיין מאוד את נאומו של נתניהו, אשר מתיימר במרבית נאומו להציג את פעולותיו כהישגים לאומיים-קולקטיביים (לשם, 2017).

להלן דוגמאות לרכיבי הלוגוס בנאומו של נתניהו: "אני פונה גם ליריבים פוליטיים הגונים, שמבינים שכדי שהמדינה שלנו תשגשג, תפרח, כדי שהמדינה שלנו תתקיים, צריך פה שלטון חוק אמין וחסר פניות". "אתם יודעים שהציבור איבד בהם אמון. הוא מאבד בהם אמון כל הזמן... כשסיכלו את הכהונה של רובי ריבלין ויעקב נאמן כשרי משפטים, כשסיכלו את כהונתו של גיבור ישראל רפאל איתן (רפול) לשר המשטרה או כאשר סיכלו את מועמדותו של גל הירש עכשיו למפכ"ל המשטרה, כשמטיחים וסוגרים את התיק החמור של פרקליטת המחוז, רות דוד, שקיבלה מתנות יקרות בתמורה להתערבות בתיקים של מי שנתן לה את המתנות. כאשר מסכלים את הכהונה של השופטת הילה גרסטל למבקרת הפרקליטות, שאמרה על כך שהפרקליטות חולה ושהעומד בראשה,

שי ניצן, לא ראוי לכהן שם". "חוקרי המשטרה לוקחים את הטלפונים הסלולריים של הדוברים שלי בלי צו בית המשפט, בניגוד לחוק, כשהם יודעים שזה בניגוד לחוק, אותם חוקרים שבכוונת מכוון לא חקרו את עשרות חברי הכנסת שהגישו את החוק לסגירת 'ישראל היום'".

מטרת רכיבי הלוגוס בנאומו של נתניהו היא לערער את אמון הציבור במוסדות אכיפת החוק (משטרה, פרקליטות, בתי המשפט). לשם כך הוא מציג דוגמאות שמטרתן להוכיח כי קיימת אכיפה בדרנית בניגוד לחוק, וכי אנשי ציבור כמוהו נרדפים בשל "ציד מכשפות". נתניהו מציג גם דוגמאות של אנשי ציבור אחרים, מוכרים ומעורכים, שלטענתו נרדפו על ידי מערכת המשפט, וכן ציטוטים של אנשים ממערכת המשפט המעידים על אופיה המושחת של המערכת. הדוגמאות שהביא נתניהו ניסו לרמוז שרוב הנרדפים על ידי מערכת המשפט משויכים לצד הימני של המפה הפוליטית (טענות על חוסר איזון ועל אכיפה בדרנית).

להלן דוגמאות לרכיבי הפתוס בנאומו של נתניהו: "הערב אנחנו עדים לניסיון של הפיכה שלטונית נגד ראש ממשלה, בעלילות שווא ובהליך חקירות מזוהם ומגמתי". "כל ימי נאבקתי עבור המדינה, עברתי קרבות קשים, התרגלתי לשלם מחירים כבדים. אבל מה שקרה בתהליך החקירות המזוהם נגדי, תהליך שכלל תפירת תיקים, יצירת עבירות חדשות, התהליך הזה הגיע לשיאו היום. הוא מזעזע המוני אזרחים בישראל ושוב, לא רק בצד הימני של המפה. התהליך המזוהם הזה מעורר שאלות נוקבות לגבי אמון הציבור במשטרה". "מה עוד מסתירים מן הציבור בנוגע לימים של גיוס עדי המדינה והדיחו אותם לעדות שקר? אתמול הוטלה פצצה נוספת – שמענו שגם על עד המדינה השני שעליו בנוי תיק 4000 המפוברק, מומו פילבר, עשו תרגיל של חקירה חסוי וחמור. פורסם שגם פה היה תרגיל סחיטה עברייני". "אני חושב שכל מי ששומע את זה צריך להיות מזעזע. באיזו דמוקרטיה, באיזו מדינת חוק קורים דברים כאלה? איפה זה קורה? איפה יכול להיות דבר כזה? אני מכיר משטרים שזה קורה בהם, אבל באיזו דמוקרטיה קורים דברים כאלה ובאיזה דמוקרטיה פרקליט המדינה מוציא אימיילים לשופטים מכהנים ומתדרך אותם כיצד לדבר בתקשורת, בעיקר לדבר נגד ראש הממשלה? מה עוד אנחנו לא יודעים? איזה עוד אימיילים נשלחו". "תיקי החקירה המזוהמים נגדי שוחקים בצדק את אמון הציבור במערכת והם צריכים להדאיג כל אזרח. חייבים לשים לזה סוף. הציבור זכאי לחקירות נקיות שמחפשות את האמת ורק את האמת... ועכשיו עושים לי את מה שעשו למנדלבלית ובעוצמות הרבה יותר גדולות. אני גם מטרה יותר גדולה". "כדי להפיל ראש ממשלה צריך לעבוד הרבה יותר קשה, לעשות דברים הרבה יותר קשים. הרבה יותר מעוותים, מגמתיים, מזוהמים... כל אחד מכם מכיר את התחושה כשנעשה לך עוול נוראי וכאשר אתה עומד מולו חסר אונים".

בניגוד לשימוש שעשה אהוד אולמרט ברכיבי הפתוס לטובת יצירת רגשי חמלה ואמפטיה בקרב המאזינים, עשה נתניהו שימוש ברכיבי הפתוס לעורר רגשות כעס, זעזוע

ואימה מהמתרחש במדינה. הוא ניסה להותיר במאזינים את ההרגשה כי מערכות שלטון החוק פועלות בצורה לא עניינית ומסתירות את מניעיהן מפני הציבור. כן ביקש לטעון כי מערכת המשפט מנסה להביא להפיכה שלטונית בניצול ציני של שלטון החוק ובפגיעה חמורה בהחלטות הדמוקרטיות של העם, שהוא עצמו משמש נציגו בממשלה ובכנסת. למעשה, בנאומו של נתניהו יש רק דוגמה אחת לרכיב פתוס שדומה במטרתו לרכיבים אלה בנאומו של אולמרט. בדוגמה זו ניסה נתניהו להדגיש את דמותו כאדם וכאישי משפחה, אולם המשך הפסקה מלמד כי מטרת הדוגמה ליצור רגשי כעס ולא רק הזדהות:

מה שאני עובר עכשיו זה לא קל, וגם אני בן אדם. מה שעוברת משפחתי זה קשה מנשוא. יום יום, ערב ערב, שופכים את דמי ואת דמם של רעייתי ובני, בארסיות וברשעות שאין כדוגמתן. ואני לא אסתיר מכם. זה קשה לי. ואני גם לא אסתיר מכם שיעצו לי להרכין ראש, לנטוש את העקרונות שלי, להתארגן. כך אמרו לי, תתארגן. אבל תחושת הצדק והאמת בוערת בי. אני לא מוכן להשלים עם העובדה שבמדינה שלנו יהיה זיהום חקירות כזה, תהיה אכיפה בדרנית כזאת ועיוות דין כזה.

נאום נתניהו – ביטויים חוזרים (שורשים)

חזרות	מילים לדוגמה	ביטויים חוזרים
32	הליך מזוהם, חקירות מזוהמות	זה"מ
28	חוק, חוקרים	חק"ק, חק"ר
6	סחיטה באיומים	סח"ט
5	עדות שקר, השקר מנצח	שק"ר
4	תפירת תיקים, תפירת חליפה	תפ"ר

אצל נתניהו, בדומה לאולמרט, בולט השימוש במילים המביעות את שלטון החוק. אולם בולט ניסיון להטמיע בתודעת הציבור את התפיסה שכתב האישום מבוסס על עדויות שקר, על סחיטה, על איומים ועל תפירת תיקים. נתניהו חזר וטען, 32 פעם, שכל ההליך בעניינו מזוהם.

נאום נתניהו – סמלים ודימויים

דימויים	תפירת תיקים, תהליך מזוהם, תפירת חליפה, סחיטה באיומים, שופכים את דמי
סמלי שלטון	דמוקרטיה, שלטון החוק, הפרקליטות, היועץ המשפטי לממשלה, חוקרים, שופטים
אוטופיה	שוק חופשי, שוק הדעות, דין וחשבון, ביקורת, בדיקה, צדק

הדימויים שנתניהו השתמש בהם לקוחים מהעולם העברייני (תפירת תיקים, סחיטה באיומים). נתניהו כיוון את חיציו אל סמלי השלטון: פרקליטות, חוקרים, היועץ המשפטי

לממשלה, שופטים. נראה שהוא ניסה להציג עצמו כמי ששלטון החוק חשוב בעיניו, אלא שערכים דמוקרטיים בסיסיים חסרים בכתב ההאשמות נגדו וכי ההליך כולו הוא פגום, מזוהם ופרסונלי.

נאום נתניהו – שאלות רטוריות

מאפיין בולט מאוד בנאומו של נתניהו הוא השימוש הנרחב בשאלות רטוריות, לדוגמה: "מה עוד מסתירים מן הציבור בנוגע לימים של גיוס עדי המדינה והדיחו אותם לעדות שקר?" "ורדוקא אותי מאשימים בסיקור חיובי?" השימוש בשאלות רטוריות בנאומו של נתניהו נועד לעורר שאלות בקרב הציבור ולשרת את המסר של אכיפה בדרגית ושל רדיפה אישית.

ניתוח תמטי – השוואה

נוסף על ניתוח על פי רכיבי אתוס, לוגוס ופתוס בביטויים חוזרים, בסמלים ודיונים ובשאלות רטוריות, ערכנו ניתוח תמטי של הנאומים שמטרתו לעמוד על הדומה ועל השונה שביניהם. הניתוח התמטי מצא שלוש תמות משותפות, ארבע תמות שקיימות בנאומו של נתניהו ולא קיימות בנאומו של אולמרט, ותמה אחת שקיימת בנאומו של אולמרט ולא קיימת בנאומו של נתניהו.

תמה	נאום אולמרט	נאום נתניהו
1 הליך משפטי מזוהם	✓	✓
2 מחיר אישי – הקרבה אישית	✓	✓
3 פיזור עצמי	✓	✓
4 רדיפה אישית מטעם חוקרי המשטרה (אני מאשים)		✓
5 רדיפה אישית מטעם התקשורת וחברי כנסת מהשמאל		✓
6 אביר איכות השלטון		✓
7 דיבור בשם הציבור		✓
8 תמיכה בתהליכים דמוקרטיים וקבלת פסק הדין	✓	

להלן דוגמאות לכל אחת מהתמות:

תמה ראשונה: טענות על הליך משפטי מזוהם

התמה הראשונה המשותפת לשני הנאומים מתבטאת בניסיונם להציג את ההליך הפלילי בעניינם כהליך המבוסס על רדיפה אישית, שאינו הליך הוגן ואינו תקין מבחינה חוקית ודמוקרטית. בהתבסס על תמה זו הנאומים כופרים בחשדות המיוחסים להם. להלן דוגמאות לתמה:

בנימין נתניהו	אהוד אולמרט
אני מכבד מאוד את רשויות המשפט בישראל. יצא להם שם עולמי ובצדק. אבל אני חושב שצריך להיות עיוור כדי לא לראות שמהו לא טוב קורה אצל חוקרי המשטרה ואצל אנשי הפרקליטות. הערב אנחנו עדים לניסיון של הפיכה שלטונית נגד ראש ממשלה, בעלילות שווא ובהליך חקירות מזוהם ומגמתי. בוודאי שמתם לב שהחלטה של היועץ המשפטי מתפרסמת דווקא היום, במהירות שיא חסרת תקדים, הייתי אומר בעיתוי הרגיש ביותר של המערכת הפוליטית מאז קום המדינה. ממש כשם שכתב החשדות פורסם גם כן כמה שבועות לפני הכרעת הבוחר, בבחירות הקודמות. בזמן הרגיש ביותר של הכרעת הבוחר.	אני מבקש באותה נשימה להעלות את האפשרות שכדור השלג המשפטי בענייני הלך ותפח משלל סיבות נוספות שאינן משפטיות בלבד.
אני מכבד מאוד את רשויות המשפט בישראל. יצא להם שם עולמי ובצדק. אבל אני חושב שצריך להיות עיוור כדי לא לראות שמהו לא טוב קורה אצל חוקרי המשטרה ואצל אנשי הפרקליטות. הערב אנחנו עדים לניסיון של הפיכה שלטונית נגד ראש ממשלה, בעלילות שווא ובהליך חקירות מזוהם ומגמתי. בוודאי שמתם לב שהחלטה של היועץ המשפטי מתפרסמת דווקא היום, במהירות שיא חסרת תקדים, הייתי אומר בעיתוי הרגיש ביותר של המערכת הפוליטית מאז קום המדינה. ממש כשם שכתב החשדות פורסם גם כן כמה שבועות לפני הכרעת הבוחר, בבחירות הקודמות. בזמן הרגיש ביותר של הכרעת הבוחר.	
אני חושב שהעובדות הללו ממחישות עד כמה התהליך הזה נגוע בשיקולים זרים. הוא נועד להפיל ראש ממשלה של הימין. הוא נועד להפיל אותי. אותי שבניגוד לרבים מיריביי בשמאל ובניגוד לתקשורת המגויסת רוצה לראות כאן שוק חופשי, לא רק בכלכלה, אלא גם בשוק הדעות, בתקשורת. ראש ממשלה שמאמין בישראל חזקה וגדולה. ולא במדינה חלשה, מצומקת, מרכינת ראש.	
וגם לגבי החקירות המזוהמות שנוהלו נגדי. בתהליך המזוהם הזה לא חיפשו את האמת, חיפשו אותי. תיקי החקירה המזוהמים נגדי שוחקים בצדק את אמון הציבור במערכת והם צריכים להדאיג כל אזרח. חייבים לשים לזה סוף. הציבור זכאי לחקירות נקיות שמחפשות את האמת ורק את האמת. הדרך היחידה לשקם את אמון הציבור במערכת היא להקים ועדה חיצונית בלתי תלויה שתחקור את השיטה ותשים לה סוף. הגיע הזמן לחקור את החוקרים. והגיע הזמן לחקור את הפרקליטות שמאשרת את החקירות המזוהמות הללו.	

אהוד אולמרט	בנימין נתניהו
	אני רוצה לצטט דברים נכוחים שנאמרו בעניין זה על ידי משהו אחר. הוא אמר: "התנהלות זו של הפרקליטה המטפלת בתיק מעלה חשש כבד שהעניין שלי לא נבחן על ידה באובייקטיביות וללא משוא פנים. ושהמטרה שלה הייתה להשפיע על עתידי". אם מעשים אלה, שחצו כל קו אדום אפשרי, לא מגיעים לכרי ביצוע עבירות פליליות של מרמה, הפרת אמונים ושיבוש הליכי משפט, אינני יודע עבירה פלילית מהי. זה שוחד. הם קיבלו סיקור חיובי תמורת פעולה שהם עשו, פעולה שלטונית. הם אפילו לא נחקרו. לזה אני קורא אכיפה בררנית על סטראוידים. לזה קוראים תפירת תיקים. ואכן אני חייב להגיד להם, תופרים פה חליפה מיוחדת רק בשבילי".

תמה שנייה: מחיר אישי – הקרבה אישית

התמה השנייה המשותפת לשני הנואמים היא ההקרבה האישית שאפינה אותם ואת בני משפחתם בשנים ששימשו בתפקידים ציבוריים כנבחרים ציבור. בהתאם לתמה זו, ניסו הנואמים לרמוז כי הם נרדפים רדיפה בררנית וחד צדדית (ומופלה) אך ורק בשל היותם אנשי ציבור, הן בידי המערכת המשפטית הן בדי אמצעי התקשורת.

אהוד אולמרט	בנימין נתניהו
אתם ודאי משערים בנפשכם עד כמה השינוי הזה כואב ומוזר עבורי, עבור משפחתי ועבור יקירי ואוהדיי. במהלך פעילותי הענפה עשיתי גם טעויות, למרות שלדעתי הן לא היו בעלות אופי פלילי. על חלקן אני משלם היום מחיר יקר. בלב כבד מאוד אני מקבל על עצמי את גזר הדין. אין אדם העומד מעל החוק.	מה שקרה בתהליך החקירות המזוהם נגדי, תהליך שכלל תפירת תיקים, יצירת עבירות חדשות, התהליך הזה הגיע לשיאו היום. זו הפעם הראשונה, בתולדות ישראל ובכל העולם, שחוקרי משטרה ופרקליטות חוקרים את היחסים בין התקשורת ובין הפוליטיקאים, אבל חוקרים רק אדם אחד – אותי. אין אדם אחד שלא יודע כמה תקשורת שלילית קיבלנו אני ומשפחתי. יותר מכל פוליטיקאי אחר בתולדות המדינה. ודווקא אותי מאשימים בסיקור חיובי? זה עוול שזועק לשמיים. מה שאני עובר עכשיו זה לא קל, וגם אני בן אדם. מה שעוברת משפחתי זה קשה מנשוא. יום יום, ערב ערב, שופכים את דמי ואת דמם של רעייתי ובני, בארסיות וברשעות שאין כדוגמתן. זה קשה לי.

תמה שלישית: פיאור עצמי

התמה השלישית המשותפת לשני הנאומים היא תמה של פיאור עצמי של הנאומים ושל מעשיהם בתפקידם הציבורי כראשי ממשלה. להלן דוגמות:

בנימין נתניהו	אהוד אולמרט
אזרחי ישראל. אני נותן את החיים שלי למען המדינה שלנו. אני נלחמתי בשבילה, נפצעתי בשבילה, נאבק בשבילה בשנים האחרונות, גם בזירות הבינלאומיות וגם כאן, כדי להפוך אותנו לכוח עולמי, ממש כך. ואני גאה, גאה מאוד בהישגים שלנו.	בהיותי ראש ממשלה הופקדה בירדי האחריות העליונה לשמירת ביטחונם של אזרחי ישראל. עמדה לי זכות גדולה לשרת את הציבור כחבר כנסת, כשר, כראש עיריית ירושלים וכראש ממשלת ישראל. זכיתי לקחת חלק בשלל מהלכים מרתקים ומשמעותיים בחברה הישראלית, ושנותיי כשליח ציבור ממשיכות למלא אותי בתחושת סיפוק וגאווה.

בנאומו של בנימין נתניהו נמצאו ארבע תמות נוספות שלא נמצאו בנאומו של אהוד אולמרט. התמות הן:

תמה רביעית: רדיפה אישית מטעם חוקרי המשטרה (אני מאשים)

"יש אינסוף דוגמאות מטלטלות על זיהום החקירה המגמתית וזיהום התהליך שהתנהל בענייני".

"אותם חוקרי משטרה שהפעילו לחצים פליליים על עדים כדי שידברו נגדי, הם אותם חוקרים שבכוונת מכוון לא חקרו את עשרות חברי הכנסת שהגישו את החוק לסגירת 'ישראל היום' ותמכו בו".

"אבל פה תפרו חליפה מיוחדת ראשונה בעולם. ראשונה בהיסטוריה, רק בשבילי. זו הפעם הראשונה בתולדות הדמוקרטיות, בתולדות ישראל ובכל העולם, שחוקרי משטרה ופרקליטות חוקרים את היחסים בין התקשורת ובין הפוליטיקאים, אבל חוקרים רק אדם אחד – אותי... יש דין אחד לאחרים ודין אחד לנתניהו".

תמה חמישית: רדיפה אישית מטעם התקשורת וחברי כנסת מהשמאל

"43 חברי כנסת תמכו בחוק כדי לסגור עיתון ואני רוצה לבשר לכם, 42 מתוכם לא נחקרו, אף אחד מהם לא נשאל אפילו שאלה אחת על הסיקור המלטף שקיבלו בידיעות אחרונות, סיקור מלטף שהם קיבלו תמורת אקט שלטוני, תמיכתם בסגירת העיתון המתחרה".

"אין אדם אחד שלא יודע כמה תקשורת שלילית קיבלנו אני ומשפחתי. יותר מכל פוליטיקאי אחר בתולדות המדינה. ודווקא אותי מאשימים בסיקור חיובי? הרי זה עוול, זה אבסורד. זה עוול שזועק לשמיים".

תמה שישית: אביר איכות השלטון

"אני אמשיך להוביל את המדינה לפי החוק, בדיוק כפי שכתוב, אמשיך להוביל את המדינה באחריות, במסירות, תוך דאגה לביטחון ולעתיד של כולנו ולמען המדינה שלנו, למען הדמוקרטיה שלנו, למען שלטון החוק, למען הצדק, צריך לעשות דבר אחד. צריך סוף סוף לחקור את החוקרים".

תמה שביעית: דיבור בשם הציבור

"התהליך הזה הגיע לשיאו היום. ואני אומר לכם, אני שומע את זה. הוא מזעזע לא רק אותי. הוא מזעזע המוני אזרחים בישראל ושוב, לא רק בצד הימני של המפה. כי התהליך המזוהם הזה מעורר שאלות נוקבות לגבי אמון הציבור במשטרה וגם ביחס לעבודת הפרקליטות".

מטרת התמות בנאומי של נתניהו הייתה לחזק את תדמיתו כמי שנרדף אישית בידי גורמי אכיפת החוק (חוקרי המשטרה), מתנגדים פוליטיים ואמצעי התקשורת. הוא נמנע מלתקוף ישירות את השופטים והתמקד בהחלטה להגיש נגדו כתב אישום. עם זאת ניסה לשכנע בהיותו נקי כפיים ומכבד את שלטון החוק (ייתכן שמסר זה ממוען לשופטים). התמה האחרונה פונה ישירות לציבור ועושה שימוש בשם הציבור כדי ליצור מסר של אחדות גורל בינו ובין מאזיניו. התמה הזאת נועדה לעורר אמפטיה ורגש מקרב הציבור (ובשל כך יכולה להיחשב כחלק מרכיבי הפתוס שבנאומי). תמה אחת שקיימת בנאומי של אהוד אולמרט ואינה קיימת בנאומי של בנימין נתניהו היא תימת קבלת הדין.

תמה שמינית: תמיכה בתהליכים דמוקרטיים וקבלת פסק הדין

"בלב כבד מאוד אני מקבל על עצמי את גזר הדין. אין אדם העומד מעל החוק". "היום אני ראש ממשלה לשעבר שעומד לרצות עונש מאסר. זהו מהלך חריג וחמור, שיש מי שיראו בו אישור לכוחה של הדמוקרטיה הישראלית". "אני מאמין שגם לכך זקוקה הדמוקרטיה הישראלית".

מטרת התמה להראות שאולמרט מקבל את גזר הדין אף שאינו מסכים עם העובדות, שבגינן הורשע. אפשר לומר שגישתו היא ממלכתית ומכילה יותר מגישתו של נתניהו, אשר מתגלה כגישה לעומתית.

דיון

אם נחזור להגדרות של אריסטו, אנו רואים כאן שני אישים בעלי מעמד רם ונישא (ראשי ממשלה) שכתב האישום שהוגש נגדם מעיד כי עשו מעשה מביש ולא מוסרי (במקרה של נתניהו, שמשפטו מתנהל בימים אלה, יש להוסיף את המילה לכאורה) וחטאו בחטא ההיבריס ובעקבות זה נגרם להם סבל. אהוד אולמרט, שכבר הורשע בבית משפט, הגיע לשלבי ההארה והאישור מחדש, הסקת המסקנות והדגשת המוסכמות החברתיות – במונחיה של קרוק (1972).

אם נתניהו יעבור את כל שלבי משפטו וימצא זכאי, הוא לא יוכל להיכלל בהגדרה המסורתית של גיבור טרגי. אולי יש מקום לריענון ההגדרה כך שתכלול אנשים רמי מעלה שנחשדו בכך שחטאו, שכן החשד עצמו גורם להם סבל רב. שלב הסבל נמשך גם במהלך המשפט, אולם הזיכוי הופך את הקערה על פיה – הגיבור הטרגי יעבור היפוך (פריפטאה) חוזר. לא ברור מה יהא במקרה זה מקומו של שלב ההארה והאישור מחדש (קרוק, 1972). אם כך יקרה, נתניהו לא יישא בתואר "טרגי" ויחזור להיות גיבור, מגה גיבור – כזה שנלחם במערכת ויכול לה, או בלשונו: גיבור "על סטראידיים".

בהופעותיו התקשורתיות מנצל נתניהו את יכולתו הרטורית לשכנוע הנמענים בצדקת דרכו, הן דרך הרגש הן דרך ההיגיון (בר, 2009). ניתוח נאומו לפי המאפיינים האריסטוטליים (אריסטו, 2002) מצביע על כך שלמעלה ממחצית נאומו (53%) מבוסס על פתוס. הלוגוס תופס 43 אחוז מהנאום. רק ארבעה אחוזים מהנאום הוקדשו לאתוס, כלומר לאמינות הדובר. יש הטוענים שהאתוס של הנואם מושפע מתפיסתו על ידי קהל מאזיניו, הנמענים (כהן-מסיקה, 2015).

נתניהו עושה שימוש רב ברטוריקה סימבולית (גירץ, 1990). הוא בוודאי מודע לכך "שהרטוריקה מבנה מציאות, יוצרת הזדהות רגשית וסמלי מפתח שמגבירים את הסולידריות והשיתוף בין האנשים על מנת לצבור כוח" (Burke, 1969). הוא מטמיע את הסימבוליקה בדבריו על ידי חזרות תחביריות ועל ידי שימוש במילים נרדפות ובמטאפורות (גירץ, שם).

נתניהו משתמש ברטוריקה מניעה (צור, 2004), שתפקידה לגייס את דעת הקהל לצידו, בד בבד עם רטוריקה שמזכירה את התיאולוגיה הפוליטית של בגין ושל מנהיגים ציוניים ולאומיים מההיסטוריה. הוא עושה שימוש בשיח דתי או מעין דתי שמטרתו "ליצור מסילות לתודעתו של קהל נמעניו" (לביא, 2016, עמ' 44). באופן דומה הוא משתמש במילים טעונות שמטרתן עידוד הזדהות ורגש (השרש זה"מ נלווה תמיד למילה חקירה ומופיע 32 פעמים בנאום נתניהו). נתניהו טוען שהוא נרדף אישית בידי חוקרי המשטרה ואנשי שמאל, ומציג עצמו כאביר שלטון החוק, מרחיק עצמו מכתב האישום ומתוצאותיו ומדבר בשם הציבור: "הציבור זכאי לחקירות נקיות", "התהליך הזה מזעזע המוני אזרחים בישראל" (צור, 2004).

במקרה של אהוד אולמרט ניכר שימוש ברטוריקה אינפורמטיבית ואפולוגטית, המנסה להסביר ולתרוץ את מעשי העבר. כן נעשה שימוש ברטוריקה טקסטית, בניסיון לקבל את גזר הדין בשימוש במסרים ממלכתיים: "אין אדם העומד מעל החוק". השימוש המאוזן ברכיבי האתוס, הלוגוס והפתוס בנאומו של אולמרט מעיד אף הוא על תפיסה ממלכתית ועל רצון לפנות אל הציבור בגישה מאוזנת ולא ברצון לעורר כעס או מרד בשל טענות לעיניו דין – כפי שנתניהו פועל במילותיו.

השוואה לפי התמות

התמה הראשונה, הטוענת להליך משפטי מזוהם, מובעת במילים "אכיפה בררנית וניסיון הפיכה שלטונית". נתניהו השתמש בביטויים אלה וחזר והדגיש פעמים מספר שהליך החקירות נגדו היה מזוהם. נוסף על כך הוא גייס את הציבור לציודו ("כל מי ששומע את זה צריך להיות מזועזע"). לפי משנתו של גירץ (1990) העובדה שהשורש זה"מ חזר על עצמו בנאום נתניהו 32 פעם מלמדת שהיא סמלו של הנאום. לפי ברק (Burke, 1969) מילה זו ושמותה מְבנות את המציאות, יוצרות הזדהות רגשית ומגבירות את הסולידריות (כנראה בקרב תומכי נתניהו).

אהוד אולמרט, לעומת זאת, לא עשה שימוש במילים טעונות ואף הודה בטעויות עבר. הטיעון החריף ביותר שהעלה הוא האפשרות של ניפוח העבירות שעשה מעבר לכל פרופורציה ("אני מבקש להעלות את האפשרות שכדור השלג המשפטי בענייני הלך ותפח משלל סיבות נוספות"). בניגוד לנתניהו, הוא לא רק לא טען להפיכה שלטונית, לאכיפה בררנית ולהליך מזוהם, אלא ביקש בנאומו להרגיע ולאזן. אפשר לקבוע שבעוד נתניהו ירה חיצונית זעם וביקש להבעיר את השטח נגד מערכת המשפט, אולמרט שאף למטרה הפוכה בתכלית.

התמה השנייה עוסקת במחיר האישי. גם אולמרט וגם נתניהו דיברו על מחיר שהם ומשפחתם שילמו. אולמרט עמד לרצות את עונשו בבית הכלא והדגיש את סיום תפקידו הציבורי, ואילו נתניהו שב ודיבר על הליך מזוהם של תפירת תיקים נגדו, על חוקרי משטרה שהפעילו לחצים על עדים כדי שידברו נגדו ועל אכיפה בררנית. הוא לא שכח להזכיר שתהליך זה "מזועזע המוני אזרחים בישראל".

בצורה גרפית אפשר לתאר את השימוש של אולמרט בתמה זו כשבלול המתכנס לתוך ביתו, ואילו את השימוש של נתניהו כדורבן השולח קוצים.

התמה השלישית היא פיאור עצמי – רק על עצמי לדבר ידעתי. אולמרט ציין שהייתה לו הזכות לשרת את הציבור כחבר כנסת, כשר, כראש עיריית ירושלים וכראש ממשלת ישראל ולשמור על ביטחון האזרחים בניסיונות להביא עתיד של שלום ושל שמחה. מטרתו הייתה להטמיע במאזינים את הטענה שלא מגיע לו להיענש בחומרה ואולי גם להפחית מחומרת המעשים. לעומתו נתניהו הזכיר שהוא נאבק בשביל המדינה גם בשדה הקרב (כלוחם בסיירת מטכ"ל) וגם בזירות בין-לאומיות, שבהן דאג לשים את ישראל

על מפת העולם. אך נדמה שבנאומו נועדה תזכורת זו להכין את הקרקע למשפט הבא: "אני לא אתן שבדמוקרטיה שלנו יהיה זיהום חקירות כזה". נראה שההחלטה להדגיש את ההיסטוריה הצבאית והמדינית של נתניהו נועדה לשכנע את הציבור בטענה שהוא נרדף בידי יריבים פוליטיים ומעונה כדין וכי פגיעה בו אינה פגיעה אישית בלבד, אלא פגיעה באמון הציבור ובנבחרייו.

התמות הנוספות הופיעו רק בדברי נתניהו. הוא טען לרדיפה אישית של חוקרי המשטרה: "יש אינסוף דוגמאות מטלטלות על זיהום החקירה המגמתית וזיהום התהליך שהתנהל בענייני"; לרדיפה אישית מטעם התקשורת וחברי כנסת מהשמאל: "כמה תקשורת שלילית קיבלנו אני ומשפחתי – יותר מכל פוליטיקאי אחר בתולדות המדינה... יום יום, ערב ערב, שופכים את דמי ואת דמם של רעייתי ובני בארסיות וברשעות". מדובר ברטוריקה סימבולית (גירץ, 1990) לצד רטוריקה מניעה (צור, 2004).

נתניהו (בהיותו ראש ממשלה מכהן) הבטיח לאזרחי ישראל כי ימשיך להוביל את המדינה "לפי החוק, באחריות ובמסירות", וטען כי למען הצדק ולמען הדמוקרטיה "צריך סוף סוף לחקור את החוקרים". טענות אלה מתכתבות עם משנתו של הפילוסוף חיים פרלמן (1984) העוסקת במונח "אמת פלורליסטית".

נתניהו דיבר בשם הציבור ואל הציבור, השתמש במילים טעונות ובקריאות חוזרות ("תהליך מזוהם", "מזעזע מונים") – רטוריקה סימבולית, לפי גירץ (1990). בהצהרתו הוא המשיך לחזק את המסר של הטחת אשמה בחוקרי המשטרה. כפי שהבהיר ברק (Burke, 1969), רטוריקה כזאת המבנה מציאות, יוצרת הזדהות רגשית כמו גם שיתוף, מגבירה את הסולידריות בקרב הנמענים ומחזקת את כוחו של המנהיג.

בניגוד למסר של נתניהו קיבל עליו אהוד אולמרט – שכבר הורשע בבית המשפט ושעמד לרצות עונש מאסר – את פסיקת השופטים וחזק את הדמוקרטיה. אולמרט לא האשים ולא תקף. בהופעה קצרה ושקטה הוא קיבל עליו את הדין. יש להזכיר כי תגובה זו של אולמרט מנוגדת גם לתגובתו של אריה דרעי, שלאחר שהורשע בעבירות דומות (בשנת 1999), הפיץ קלטת "אני מאשים". בקלטת הסביר דרעי לציבור הישראלי את גרסתו לאירועים שבהם הורשע (ליאון, 2012). נזכיר שוב הבדל נוסף בין הנואמים, והוא העיתוי שבו נאמרו. אולמרט נשא את הדברים לאחר גזר דין ולפני ביצועו, נתניהו נמצא עדיין בשלב שבו הוחלט על הגשת כתב אישום, אולם המשפט בעניינו טרם החל.

סיכום

המחקר עסק בניתוח הדרך שבה ראשי ממשלה הנאשמים בפלילים הגנו על עצמם באמצעי התקשורת כמטרה לחזק את חפותם בשיח הציבור. בשני הנואמים נמצאו רכיבים רטוריים קלאסיים, ששורשיהם בימי התמסדות הדמוקרטיה ביוון העתיקה: אתוס, לוגוס ופתוס. מטרתם של הנאשמים בפלילים זהה למטרותיהם של הנואמים ביוון העתיקה: להשפיע על דעת הקהל ולנסות להטותה לטובתם. על כן אין זה מפתיע שמצאנו במקרי הבוחן

שימוש נרחב בכל הרכיבים הרטוריים, בעיקר ברכיבי הלוגוס והפתוס. אלא שבעוד אהוד אולמרט שמר על איזון בין כלל הרכיבים הרטוריים, בלט השימוש של בנימין נתניהו ברכיב הפתוס בנאומו, במטרה ברורה לעורר רגשות שליליים בקרב הקהל ולחזק את תימת הרדיפה האישית.

המחקר מצא תימות משותפות לשני מקרי הבוחן: טענות על הליך משפטי מזהם, עיסוק במחיר האישי ופיאור עצמי, אולם גם הבדלים בין המקרים. בהצהרתו של אהוד אולמרט נמצאו תמיכה בתהליכים דמוקרטיים וקבלת פסק הדין. בנאומו של בנימין נתניהו בלטו רכיבים רטוריים הטוענים לרדיפה אישית מטעם חוקרי המשטרה, התקשורת וחברי כנסת מהצד השמאלי של המפה הפוליטית. כן בלטו הצגתו כאביר איכות השלטון ודיבור בשם הציבור. המחקר מצא שימוש במילים חוזרות בנאומו של נתניהו, שנועד לחזק את התמות הבולטות בנאום: שימוש בשורש זה"מ ובשורש סח"ט כמו גם במילים "שקר" ו"תפירה" (בהקשר של תפירת תיקים). בנאומו של אולמרט בלטו השימוש בביטויים המתארים את התהליכים המשפטיים ואת גזר הדין, התייחסות לציבור ולדעת הקהל ושימוש רב בגוף יחיד ראשון – אלה מעידים על גילוי אחריות מבחינתו. בשונה מנאומו של נתניהו, בנאומו של אולמרט קיים שימוש נרחב יותר ברכיב האתוס. הסבר להבדל זה יכול להיות העובדה שאולמרט נשא את נאומו כשלא שימש כבר כראש הממשלה, ולכן נדרש להזכיר לציבור את מעמדו הקודם ולעמוד על תפקידיו הציבוריים בעבר, ואילו נתניהו נשא את נאומו בעודנו נושא בתפקיד ראש הממשלה. ההתייחסות לרכיב האתוס קיימת גם בנאומו של נתניהו, אולם במוצנע. רכיבי האתוס בנאומו של נתניהו נועדו למסגר אותו כראש הממשלה הטוב ביותר שהיה לישראל: קשרי החוץ שיש למדינה בנסיקה, למדינה הישגים כלכליים כמו גם מדעיים שהוא זוקף לזכותו ("סטארט אפ ניישן"). האתוס בנאומו של נתניהו לא נועד להזכיר לציבור שהוא משמש בתפקיד ראש ממשלה, אלא להוכיח לציבור שבעוד הוא נלחם בשביל המדינה ונפצע למענה, תופרים לו תיקים ומחפשים אותו על זוטות (פאר, 2019). גם אצל אולמרט אזכור הביוגרפיה אינו תמים, אולם נועד למטרות מרוככות יותר.

סיבה נוספת להבדלים בין הנאומים נובעת מהשלב המשפטי שבו נישאו. אולמרט נשא את נאומו לאחר קבלת גזר הדין ולפני כניסתו לכלא לביצוע עונש המאסר. בניגוד לקודמיו (השר אריה דרעי והנשיא לשעבר משה קצב), אולמרט לא הטיל את חיצו במערכת המשפט במישרין, ונראה כמי שמקבל את גזר הדין – אם כי בלב כבד. במילים מרומזות טען אולמרט שניסו לתפור לו תיק ושאוּלי החמירו בפסק הדין: "במהלך פעילותי הענפה עשיתי גם טעויות, למרות שלדעתי הן לא היו בעלות אופי פלילי [...] כמו כן חשוב לי להדגיש כי אף אחד מהאישומים בהם הורשעתי אינו מיוחס לפעילותי בתקופה בה כיהנתי כראש ממשלה". המסלול שאולמרט תיאר – מעיסוק במגוון תפקידים ציבוריים לבית מאסר – מסמל, במידה רבה, את המסלול של הגיבור בטרגדיה היוונית במונחי אריסטו (אריסטו, 2003).

נתניהו נשא את נאומו ביום ההחלטה של היועץ המשפטי לממשלה לאשר לפרקליטות להגיש כתב אישום נגדו, דהיינו עוד טרם נפתח רשמית ההליך המשפטי בעניינו. בכך ניסה להציג עצמו כגיבור קלאסי הנלחם בכוחות גדולים ממנו. נוסף על השימוש הבולט והנרחב ברכיבי הפתוס הרטוריים, נשמעו חלקים רבים בנאומו כדמגוגיה: שיטת שכנוע מניפולטיבית להעברת מסרים בהתבסס על פנייה לרגש הפחד (גרבלסקי-ליכטמן, 2012). נוסף על כך השתמש נתניהו ברטוריקה מניעה, במטרה להניע את התומכים לחשוב ולומר כי "אין כלום".

סיבה נוספת לשימוש ברכיבי פתוס ולוגוס בנאומו של נתניהו הייתה למטרות טקטיות. הוא תקף את רשויות החוק (משטרה, פרקליטות) – כנראה כדי להכין את הקרקע לערעור על פסיקת השופטים במקרה שיימצא אשם או כפנייה לשופטים עצמם באמצעות התקשורת. בהקשר זה אפשר לומר שנתניהו לא חשש לעבור על חוקי הסוביודיצה (סעיף 41 לחוק בתי המשפט תשי"ז-1957: "לא יפרסם אדם דבר על עניין פלילי התלוי ועומד בבית משפט, במטרה להשפיע על ההליך או על תוצאותיו, אם יש בפרסום כדי להשפיע על מהלך המשפט או תוצאותיו"). הוא סבר כנראה שהסיכוי להשפיע על השופטים דרך דעת הקהל רב מהסיכוי שיוגש נגדו כתב אישום נוסף בגין עבירת סוביודיצה. בשנת 2013 התבטאה שופטת בית המשפט העליון אסתר חיות בנושא ואמרה כי בשל העדיפות לחופש הביטוי ובשל ריבוי אמצעי התקשורת, אכיפת חוק זה אינה אפשרית בימינו וכי מדובר ב"אות מתה" בספר החוקים (יועז, 2013).

אנו סבורים כי המודל שעיצבנו, ניסחנו וגיבשנו בהתבסס על שני מקרי הבוחן, יכול לשמש כלי עזר לניתוח הופעותיהם של פוליטיקאים ושל אישי ציבור נוספים, אם וכאשר ייקלעו לסיטואציה דומה. ככל שהמאזין יהיה מודע יותר לטכניקות ולמניפולציות הדרמטיות שהפוליטיקאים נוקטים בהופעותיהם, כך יוכל לזהות אותן ולהיזהר מהן. אנו מקווים שהאבחנות העולות ממחקר זה יוכלו לשמש בסיס (בשילוב מקרי בוחן נוספים, גם מחוץ לישראל) לבניית מודל ביקורתי שלפיו המאזין, בעיקר המאזין הצעיר, יוכל לבחון בתבונה את הזדהויותיו הפוליטיות ולהבין כיצד הפוליטיקאים מנסים לשלוט בהן.

נספחים

נספח 1: הצהרתו של ראש הממשלה לשעבר, אהוד אולמרט, לפני כניסתו לכלא מעשיהו, 15 בפברואר 2016 (תמלול מתוך יוטיוב)

הבוקר אכנס לכלא לרצות את עונשי. שומריי מהיחידה לאבטחת אישים ילוו אותי לשם וסוהרי בית הסוהר ישמרו עליי לאורך תקופת המאסר. בהיותי ראש ממשלה הופקדה בידיי האחריות העליונה לשמירת ביטחונם של אזרחי ישראל – והיום אני הוא זה שעומד להיסגר מאחורי סורג ובריח. אתם ודאי משערים בנפשכם עד כמה השינוי הזה כואב ומוזר עבורי, עבור משפחתי ועבור יקיריי ואוהדיי.

בשעה זו חשוב לי פעם נוספת לומר, כפי שאמרתי בבית המשפט ומחוצה לו, שאני כופר מכול וכול באישומי השוחד שיוחסו לי. כמו כן חשוב לי להדגיש כי אף אחד מהאישומים בהם הורשעתי אינו מיוחס לפעילותי בתקופה שבה כיהנתי כראש ממשלה. עמדה לי זכות גדולה לשרת את הציבור כחבר כנסת, כשר, כראש עיריית ירושלים וכראש ממשלת ישראל. זכיתי לקחת חלק בשלל מהלכים מרתקים ומשמעותיים בחברה הישראלית ושנותיי כשליח ציבור ממשיכות למלא אותי בתחושת סיפוק וגאווה.

במהלך פעילותי הענפה עשיתי גם טעויות, למרות שלדעתי הן לא היו בעלות אופי פלילי. על חלקן אני משלם היום מחיר יקר, אולי יקר מדי. בלב כבד מאוד אני מקבל על עצמי את גזר הדין. אין אדם העומד מעל החוק.

בחרתי מרצוני לשרת כאיש ציבור, מסלול שיש בו הרבה אתגר וסיפוק בצד מחירים כבדים. אחד מהם הוא היווצרות של תדמית שלא משקפת נכונה את המורכבות של חיי, אישיותי והבחירות שלי. לדאבוני הוצמדה לי בשנים האחרונות תווית של מושחת. תקופת כהונתי כראש ממשלה הסתיימה בטרם עת ובצילן של חקירות משטרה והיום אני ראש ממשלה לשעבר שעומד לרצות עונש מאסר. זהו מהלך חריג וחמור, שיש מי שיראו בו אישור לכוחה של הדמוקרטיה הישראלית.

אני מבקש באותה נשימה להעלות את האפשרות שכדור השלג המשפטי בענייני הלך ותפח משלל סיבות נוספות שאינן משפטיות בלבד. אולי כשתשקוט הסערה והעיסוק במה שסובב אותי יחזור לפרופורציה נורמלית, יקבלו חלק הדברים פרשנות אחרת וממדים שפויים יותר. אולי במרחק הזמן יוכל הציבור לבחון את הרגע העגום הזה במבט ביקורתי ומאוזן.

אני מאמין שגם לכך זקוקה הדמוקרטיה הישראלית.

אני מקווה שאז רבים יכירו בכך שבתקופת כהונתי כראש ממשלה נעשו ניסיונות תקינים ומבטיחים לפתוח פתח לתקווה ולעתיד טוב יותר של שלום, שמחה ורווחה. ולסיום אומר כך: החיים מזמנים לי היום מבחן לא פשוט ואני הולך לקראתו בעצב גדול, אבל האהבה, התמיכה וההזדהות שאני זוכה להן בימים אלה מחזקות אותי לקראת הבאות.

תודה רבה לכם.

נספח 2: נאומו של ראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו, לאחר ההודעה על הגשת כתב האישום כנגדו, 21 בנובמבר 2019 (תמלול מתוך פייסבוק)

אזרחי ישראל. אני נותן את החיים שלי למען המדינה שלנו. אני נלחמתי בשבילה, נפצעתי בשבילה, נאבק בשבילה בשנים האחרונות, גם בזירות הבינ-לאומיות וגם כאן כדי להפוך אותנו לכוח עולמי, ממש כך. ואני גאה, גאה מאוד בהישגים שלנו. אבל אני חייב להגיד לכם שזהו יום קשה מאוד. ואני יודע שזה קשה להרבה מאוד אנשים שתומכים בי ואוהבים אותי. ואני רוצה לומר לכם כמה דברים מלב אל לב. אני מכבד מאוד את רשויות המשפט בישראל. יצא להם שם עולמי ובצדק. אבל אני חושב שצריך להיות עיוור כדי לא לראות שמהו לא טוב קורה אצל חוקרי המשטרה ואצל אנשי הפרקליטות.

כי הערב אנחנו עדים לניסיון של הפיכה שלטונית נגד ראש ממשלה, בעלילות שווא ובהליך חקירות מזוהם ומגמתי. בוודאי שמתם לב שההחלטה של היועץ המשפטי מתפרסמת דווקא היום, במהירות שיא חסרת תקדים, הייתי אומר בעיתוי הרגיש ביותר של המערכת הפוליטית מאז קום המדינה. ממש כשם שכתב החשדות פורסם גם כן כמה שבועות לפני הכרעת הבוחר, בבחירות הקודמות. בזמן הרגיש ביותר של הכרעת הבוחר. אני חושב שהעובדות הללו ממחישות עד כמה התהליך הזה נגוע בשיקולים זרים. הוא נועד להפיל ראש ממשלה של הימין. הוא נועד להפיל אותי. אותי שבניגוד לרבים מיריביי בשמאל ובניגוד לתקשורת המגויסת רוצה לראות כאן שוק חופשי, לא רק בכלכלה, אלא גם בשוק הדעות, בתקשורת. ראש ממשלה שמאמין בישראל חזקה וגדולה. ולא במדינה חלשה, מצומקת, מרכינת ראש.

אבל אני פונה היום כאן לא רק לתומכיי. אני פונה גם ליריבים פוליטיים הגונים, שמבינים שכדי שהמדינה שלנו תשגשג, תפרח, כדי שהמדינה שלנו תתקיים. צריך פה שלטון חוק אמין וחסר פניות.

כל ימיי נאבקתי עבור המדינה, עברתי קרבות קשים, התרגלתי לשלם מחירים כבדים. אבל מה שקרה בתהליך החקירות המזוהם נגדי, תהליך שכלל תפירת תיקים, יצירת עבירות חדשות, התהליך הזה הגיע לשיאו היום. ואני אומר לכם, אני שומע את זה. הוא מזעזע לא רק אותי. הוא מזעזע המוני אזרחים בישראל ושוב, לא רק בצד הימני של המפה. כי התהליך המזוהם הזה מעורר שאלות נוקבות לגבי אמון הציבור במשטרה וגם ביחס לעבודת הפרקליטות.

אתם יודעים, וזה כבר נבדק, שהציבור איבד בהם אמון. הוא מאבד בהם אמון כל הזמן. ובצדק. וזה אגב תהליך שחיקה שהתחיל לפני שנים. כשסיכלו את הכהונה של רובי ריבלין ויעקב נאמן כשרי משפטים, כשסיכלו את כהונתו של גיבור ישראל רפאל איתן (רפול) לשר המשטרה או כאשר סיכלו את מועמדותו של גל הירש עכשיו למפכ"ל המשטרה, עכשיו, יום לפני המינוי. כשמטייחים וסוגרים את התיק החמור של פרקליטת

המחוז, רות דוד, רות דוד שקיבלה מתנות יקרות בתמורה להתערבות בתיקים של מי שנתן לה את המתנות.

כאשר מסכלים את הכהונה של השופטת הילה גרסטל למבקרת הפרקליטות שאמרה, היא אמרה, השופטת, על כך שהפרקליטות חולה. ושהעומד בראשה, שי ניצן, לא ראוי לכהן שם. כל אלה אינן סתם תקלות. זו שיטה, זה תהליך מזוהם וחייבים לשים לזה סוף. אני יודע שכל ביקורת שאנחנו נשמיע, יגידו "איך אתה מעז לעשות את זה, אתה פוגע בשלטון החוק". על מה אתם מדברים? כשיש רצף כזה אתם צריכים לדרוש לחקור את החוקרים.. כי הגיע הזמן שהציבור יקבל תשובות לכל המקרים הללו, וגם לגבי החקירות המזוהמות שנוהלו נגדי. בתהליך המזוהם הזה לא חיפשו את האמת, חיפשו אותי.

החוקרים לא לחצו על העדים שיגידו את האמת. הם רמסו אותם בסחיטה באיומים כדי שיגידו שקר, מה שהחוקרים רצו לשמוע, לא מה שהיה. הם לקחו את ניר חפץ, אחד משני העדים המרכזיים שעליהם בנוי כל תיק 4000 המפוברק, והפעילו נגדו סחיטה באיומים כמו בעולם פשע ואיימו עליו: "נהרוס לך את המשפחה, ניקח לך את כל הנכסים. הילדים שלך לא ידברו אתך יותר". זה לא המצאות. זה בפרוטוקולים.

אבל הסתירו את הסחיטה הזאת מהיועמ"ש ואחרי-כך הטילו על הסחיטה צו איסור פרסום. למה? מה יש להם להסתיר מן הציבור? האם הפרקליטה המלווה ליאת בן-ארי ידעה על כך? האם פרקליט המדינה אישר זאת?

התרגיל הפלילי הזה של סחיטה באיומים כדי לחלץ הפללות שווא מעדי מדינה, אני רוצה שתדעו, נודע לנו רק במקרה. פשוט טעות. הכניסו קצת חומר בטעות ואחרת לא היינו יודעים על זה. גם אתם לא הייתם יודעים מזה. מה עוד מסתירים מן הציבור בנוגע לימים של גיוס עדי המדינה והדיחו אותם לעדות שקר? ובכן, רק אתמול הוטלה פצצה נוספת – שמענו שגם על עד המדינה השני שעליו בנוי תיק 4000 המפוברק, מומו פילבר, גם עליו עשו תרגיל של חקירה חסוי וחמור. פורסם שגם פה היה תרגיל סחיטה עברייני.

וכמובן שגם במקרה זה התרגיל הוסתר מאיתנו. הרי אם זה לא חמור מספיק, זו בדיוק אותה השיטה שראינו גם במקרה של חקירה מזוהמת אחרת שהייתה קשורה בי. חוקר משטרה בכיר, לא סתם חוקר משטרה, חוקר משטרה בכיר איים על עובדת בית במעון ראש הממשלה, סבטלה גורדצקי, שתיתן עדות שקר נגד, ואם לא – היא תלך לכלא. הוא אמר לה, וזה ציטוט: "תגדי שנתניהו שלח אותך להתלונן על עד המדינה מני נפתלי, אחרת תגמרי בנווה תרצה". אתם שומעים מה הולך כאן? מאיימים על אישה שבאה להתלונן נגד עד המדינה מני נפתלי על הטרדה מינית ואומרים לה: אם לא תתני עדות שקר נגד ראש הממשלה את הולכת לכלא, הלילה.

אני חושב שכל מי ששומע את זה צריך להיות מזועזע. באיזו דמוקרטיה, באיזו מדינת חוק קורים דברים כאלה? איפה זה קורה? איפה יכול להיות דבר כזה? אני מכיר משטרים שזה קורה בהם, אבל באיזו דמוקרטיה קורים דברים כאלה? ואני רוצה לשאול אתכם עוד

שאלה: מה הם עושים נגד זה? כלום. לא עשו כלום. ובאיזה דמוקרטיה פרקליט המדינה מוציא אימיילים לשופטים מכהנים ומתדרך אותם כיצד לדבר בתקשורת, בעיקר לדבר נגד ראש הממשלה? מה עוד אנחנו לא יודעים? איזה עוד אימיילים נשלחו? יש אינסוף דוגמאות מטלטלות על זיהום החקירה המגמתית וזיהום התהליך שהתנהל בענייני.

אני אתן לכם את הדוגמה האחרונה, אתם שמעתם עליה, חוקרי המשטרה לוקחים את הטלפונים הסלולריים של הדוברים שלי בלי צו בית המשפט, בניגוד לחוק, כשהם יודעים שזה בניגוד לחוק, הם פשוט מצפצפים. אבל באותה העת, אותם חוקרי משטרה שהפעילו לחצים פליליים על עדים כדי שידברו נגדי, הם אותם חוקרים שבכוונת מכוון לא חקרו את עשרות חברי הכנסת שהגישו את החוק לסגירת ישראל היום ותמכו בו. 43 חברי כנסת תמכו בחוק כדי לסגור עיתון ואני רוצה לבשר לכם, 42 מתוכם לא נחקרו, אף אחד מהם לא נשאל אפילו שאלה אחת על הסיקור המלטף שקיבלו בידיעות אחרונות, סיקור מלטף שהם קיבלו תמורת אקט שלטוני, תמיכתם בסגירת העיתון המתחרה.

הרי לפי הפרקליטות והיועץ המשפטי, מה ששמענו הערב, זה שוחד. זה שוחד. הם קיבלו סיקור חיובי תמורת פעולה שהם עשו, פעולה שלטונית. הם אפילו לא נחקרו. אף לא אחד מהם. אבל למה לא חקרו אותם? כלום. התשובה היא גם במקרה הזה – לא עשו כלום. לזה קוראים אכיפה בררנית. לזה אני קורא אכיפה בררנית על סטרואידיים. לזה קוראים תפירת תיקים. ואכן אני חייב להגיד להם, תופרים פה חליפה מיוחדת רק בשבילי. החליפה הזאת שאני לובש היא מהקולב בחנות, אבל פה תפרו חליפה מיוחדת ראשונה בעולם. ראשונה בהיסטוריה רק בשבילי. זו הפעם הראשונה בתולדות הדמוקרטיה, בתולדות ישראל ובכל העולם שחוקרי משטרה ופרקליטות חוקרים את היחסים שבין התקשורת ובין הפוליטיקאים, אבל חוקרים רק אדם אחד – אותי. גם פרקליט המדינה אמר שזה תקדים. הוא אמר שזה תקדים, זה נכון, פעם ראשונה. אבל צריך להתחיל מאינשהו. ומאין מתחילים? אתם יודעים. יש דין אחד לאחרים ודין אחד לנתניהו. אין אדם אחד שלא יודע כמה תקשורת שלילית קיבלנו אני ומשפחתי. יותר מכל פוליטיקאי אחר בתולדות המדינה. ודווקא אותי מאשימים בסיקור חיובי? הרי זה עוול, זה אבסורד. זה עוול שזועק לשמיים.

תיקי החקירה המזוהמים נגדי שוחקים בצדק את אמון הציבור במערכת והם צריכים להדאיג כל אזרח. חייבים לשים לזה סוף. הציבור זכאי לחקירות נקיות שמחפשות את האמת ורק את האמת. הדרך היחידה לשקם את אמון הציבור במערכת היא להקים ועדה חיצונית בלתי תלויה שתחקור את השיטה ותשים לה סוף. הגיע הזמן לחקור את החוקרים. והגיע הזמן לחקור את הפרקליטות שמאשרת את החקירות המזוהמות הללו. שוב, אני מכבד את משטרת ישראל, את השוטרים, אני מכבד את הפרקליטים. יש מאות כאלה. אבל צריך להבין שאלה שסורחים במשטרה ובפרקליטות הם לא מעל החוק. הביקורת עליהם איננה איום על שלטון החוק, היא תנאי לשלטון החוק. בדמוקרטיה אין

מישהו שהוא מעל ביקורת. אין מישהו שלא חייב לתת דין וחשבון. קוראים לזה לא רק שקיפות אלא גם accountability. דין וחשבון, ביקורת, בדיקה.

אני רוצה לצטט דברים נכוחים שנאמרו בעניין זה על ידי מישהו אחר. הוא אמר: "התנהלות זו של הפרקליטה המטפלת בתיק מעלה חשש כבד שהעניין שלי לא נבחן על ידה באובייקטיביות וללא משוא פנים. ושהמטרה שלה הייתה להשפיע על עתידי". אם מעשים אלה, שחצו כל קו אדום אפשרי, לא מגיעים לכדי ביצוע עבירות פליליות של מרמה, הפרת אמונים ושיבוש הליכי משפט, אינני יודע עבירה פלילית מהי לא אני אמרתי את הדברים האלה. מי שאמר אותם זה אביחי מנדלבלוט, כאשר נוהלה נגדו חקירה על ידי אותו פרקליט מדינה שי ניצן. ועכשיו עושים לי את מה שעשו למנדלבלוט ובעוצמות הרבה יותר גדולות. אני גם מטרה יותר גדולה. אני ראש ממשלה. כדי להפיל ראש ממשלה צריך לעבוד הרבה יותר קשה, לעשות דברים הרבה יותר קשים. הרבה יותר מעוותים, מגמתיים, מזוהמים.

לצערי מנדלבלוט פשוט לא עמד בלחץ של שי ניצן וכמה פרקליטים אחרים. גם הוא נכנע לאותה מערכת שהוא יצא בעבר נגדה, בחורמה רבה. כל אחד מכם מכיר את התחושה כשנעשה לך עוול נוראי וכאשר אתה עומד מולו חסר אונים. מה שאני עובר עכשיו זה לא קל, וגם אני בן אדם. מה שעוברת משפחתי זה קשה מנשוא. יום יום, ערב ערב, שופכים את דמי ואת דמם של רעייתי ובני, בארסיות וברשעות שאין כדוגמתן. ואני לא אסתיר מכם. זה קשה לי. ואני גם לא אסתיר מכם שיעצו לי להרכין ראש, לנטוש את העקרונות שלי, להתארגן. כך אמרו לי, תתארגן. אבל תחושת הצדק והאמת בוערת בי. אני לא מוכן להשלים עם העובדה שבמדינה שלנו, שנלחמתי בשבילה, שנפצעתי בשבילה, שנאבקתי בשבילה, שהובלתי אותה להישגים חסרי תקדים וששמתי אותה יחד אתכם במקום כל כך מכובד על מפת האומות – אני לא אתן שבמדינה שלנו, בדמוקרטיה שלנו, יהיה זיהום חקירות כזה, תהיה אכיפה בדרנית כזאת ועיוות דין כזה.

אני לא אתן לשקר לנצח. אני אמשיך להוביל את המדינה לפי החוק, בדיוק כפי שכתוב, אמשיך להוביל את המדינה באחריות, במסירות, תוך דאגה לביטחון ולעתיד של כולנו ולמען המדינה שלנו, למען הדמוקרטיה שלנו, למען שלטון החוק, למען הצדק, צריך לעשות דבר אחד. צריך סוף סוף לחקור את החוקרים.

תודה לכם."

נספח 3: רטוריקה אינפורמטיבית ורטוריקה מגייסת – השוואה

נתניהו	אולמרט	
✓	✓	רטוריקה אינפורמטיבית – מסירת מידע על אירועים בעבר או בהווה
x	x	רטוריקה מגייסת – העברת מסרים על מנת לגייס תמיכה במדיניות עתידית יזומה
✓	x	רטוריקה מניעה – העברת מסרים להנעה ודרבון המונהגים לפעולה
x	✓	רטוריקה אפולוגטית – העברת מסרים המתרצים/ מסבירים כישלון מנהיגותי או מדיניות שגויה
✓	✓	רטוריקה "מרדימה" – מסרים שנועדו להסיט את תשומת הלב של הציבור
x	✓	רטוריקה טקסית – רטוריקה שמטרתה לגבש את הציבור ולטפח בו ערכים וסמלים משותפים במטרה להשפיע על תהליכי ההזדהות

הערות

1 בחרנו להשוות בין המקרים, חרף העובדה שהנאומים נישאו בשלבים שונים של ההליך המשפטי. בחירה מודעת זו נבעה מרצוננו לבחון את הנושא מנקודות זמן שונות של ההליך המשפטי, כמו גם לאור מגבלות שעדיין לא מאפשרות לנתח נאום של נתניהו לאחר קבלת פסק הדין (ההליך המשפטי של נתניהו מתקיים בימים אלה והוא עדיין בחזקת חשוד שטרם הוכחה אשמתו).

מקורות

- אריסטו (2002). רטוריקה (תרגום גבריאל צורן). תל אביב: ספריית פועלים.
- אריסטו (2003). פואטיקה (תרגום שרה הלפרין). תל אביב: ספריית פועלים.
- בלום קולקה, ש' ות' ליבס (1998). "קרב עם מנצח ידוע מראש", פנים, 7, עמ' 10-18.
- בר, י' (2009). צריך לדעת לדבר: חשוב מה אתה אומר, לא פחות חשוב איך אתה אומר. רמת השרון: שיג ושיח, האגודה הישראלית לתרבות הריון.
- גירץ, ק' (1990). פרשנות של תרבויות (תרגום יהואש מייזלר). ירושלים: כתר, 1990.
- גרבלסקי-ליכטמן, צ' (2012). "הקשר בין הלימה ואי-הלימה מילולית ולא מילולית ובין תגובות של עיתונאים ופרשנים: הופעותיו הטלוויזיוניות של חסן נסראללה במלחמת לבנון השנייה", מסגרות מדיה, 9, עמ' 99-131, הרצליה: האגודה הישראלית לתקשורת.
- גרץ, נ' (1983). "מעטים מול רבים: רטוריקה ומבנה בנאומי הבחירות של מנחם בגין", סימן קריאה, 16/17, עמ' 106-114.
- וולפספלד, ג' (2012). תקשורת פוליטית: חמישה דברים שחייבים לדעת. הרצליה: בית ספר סמי עופר לתקשורת, המרכז הבינתחומי הרצליה.
- וימן, ג' וג' מרמור (2001). "הפנייה הרגשית בתעמולת הבחירות בישראל", פוליטיקה, 7, עמ' 63-78.
- יועז, י' (2013). "חיות: עבירת הסובידיצה הפכה לאות מתה; יש לשקול לבטלה", גלובס, 8.7.2013, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000860316>
- כהן-מסיקה, ח' (2015). "שקיעתו של טיעון השלום הדמוקרטי", עבודת מוסמך, האוניברסיטה הפתוחה.
- לביא, ד' (2016). צופן בגין: סוד קסמו הרטורי של מנחם בגין ב"נאום השילומים". ירושלים: כתר ספרים.

- ליאון, נ' (2012). "הקלטת היא המסר: פונדמנטליזם, תקשורת וגיוס פוליטי בתנועת ש"ס", *תרבות דמוקרטית*, 14, עמ' 201.
- לנדאר, ר' (1998). *הרטוריקה של משלב הנאום הפוליטי בישראל*. תל אביב: עקד.
- לשם, ב' (2017). *נתניהו: בית ספר לשיווק פוליטי*. בני ברק: מטר.
- נאור, א' (2014). "דת ולאום בתפיסת הימין הציוני: מז'בוטינסקי לבגין", *זהות יהודית (עורכים: א' מעוז, וא' הכהן)*. תל אביב: הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב.
- ניר, ר' (1998). "רטוריקה אלקטורלית בישראל: העימותים הטלוויזיוניים", *בקורת ופרשנות*, 24, עמ' 81-111.
- פאר, ד' (2019). "האתוס של נתניהו, המילים הטעונות של חד"ש-תע"ל: על אמצעי שכנוע של קמפינים פוליטיים בכתיבה המשפטית", [עורכת דנה פאר] מתוך *הבלוג משפט פשוט – מחשבות על הלשון המשפטית*, 24.3.2019.
- פרלמן, ח' (1984). *ממלכת הרטוריקה: רטוריקה והעלאת טיעונים*. ירושלים: מאגנס.
- צור, נ' (2004). *רטוריקה פוליטית: מנהיגים ישראלים במצבי לחץ*. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- קורזון, ד' (1997). "הוא ידע את החומר אבל נכשל במבחן: הזמנה למחייאות כפיים בנאומים דיפלומטיים", *בלשנות עברית*, 41-42, עמ' 95-108.
- קרוק, ד' (1972). *יסודות הטרגדיה*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שושני, ר' (2004). "אנטומיה של ביקורת הסוציאליזם אצל ז'בוטינסקי", בתוך: אבי בראלי ופנחס גינור (עורכים), *איש בסער: מחקרים ומסות על זאב ז'בוטינסקי*. קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון.

Burke, K. (1969). *A Rhetoric of Motives*. Berkeley: University of California Press.

Grebelsky-Lichtman, T. (2010). "The Relationship of Verbal and Nonverbal Behavior to Political Stature: The Political Interviews of Israel's Prime Minister Ariel Sharon", *Journal of Political Marketing*, 9(4), pp. 229-253.